

İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-mesîr fi 'İlmi't-tefsîr'inde Kıraât Olgusu

The Phenomenon of Recitation in Ibn al-Javzi's Zâd al-Masîr fi 'İlm al-Tafsîr

İsmail ÖZTÜRK

Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tokat | Türkiye
ismail.ozturk@gop.edu.tr

Lect. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University
Faculty of Islamic Sciences
Department of Basic Islamic Sciences
Tokat | Turkey
orcid.org/0000-0001-8652-7417

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi | 11 Şubat 2022
Kabul Tarihi | 13 Mayıs 2022
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2022

Article Types | Research Article
Received | 11 February 2022
Accepted | 13 May 2022
Published | 30 June 2022

Bu makale Kıraât açısından İbnü'l Cevzî tefsîri adlı doktora tezinden üretilmiştir. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2022.

This article, was produced from the doctoral thesis İbnü'l Cevzî's interpretation in view of recitation. Sivas Cumhuriyet University, 2022.

Atıf | Cite as:

Öztürk, İsmail. "İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-mesîr fi 'İlmi't-tefsîr'inde Kıraât Olgusu [The Phenomenon of Recitation in Ibn al-Javzi's Zâd al-Masîr fi 'İlm al-Tafsîr]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 10/1 (Haziran | June 2022), 145-168.
<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1072046>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Phenomenon of Recitation in Ibn al-Javzi's *Zād al-Masīr fī 'Ilm al-Tafsīr*

Abstract: The science of recitation (qira'āt), which provides great convenience in the recitation, memorization, interpretation and understanding of the Qur'an started during the period of The Prophet (Peace be Upon Him) and developed systematically through listening and recitation, and reached today. Despite such diversity of recitations that are not included in the holy books of other heavenly religions, the absence of contradiction and discrepancy in it constitutes one of the greatest proofs of its being the word of Allah.

The authentic recitations in the science of recitation are accepted as one of the most important Islamic sciences, and the ones related to "the method of the seven letters" make it easier to read the Qur'an. On the other hand, those related to *ferṣu'l-ḥurūf*, apart from the seven letters, should be evaluated in a separate category that constitutes the basis of the science of recitation. The recitation differences related to *ferṣu'l-ḥurūf* replace the interpretation of the divine intention by verse through giving different ways of reading some words in the Qur'an. In addition, *āhād qira'āt* is the interpretation of the Qur'an with *ḥadīth*. It is one of the *shāz* recitations. It includes the additions of companions which are not originally recitations and are accepted as the interpretation of the Qur'an with the words of the companions. Since it has nothing to do with *tafsīr* and *qira'āt*, it is never possible to evaluate the readings as *qira'āt*. The recitations that record even the different pronunciations of a word are a clear proof of how delicately the Qur'an is protected.

Scholars who are interested in *tafsīr* has always given importance to the science of recitation and discussed the *qira'āt* in their works. Except for some recitation books written before Ibn al-Javzī (597/1200), recitation differences which do not affect the meaning were given place in the first degree, while the recitation differences that have effect on the meaning related to the *ferṣu'l-ḥurūf* were given place in the second degree. Ibn al-Javzī, one of the prominent representatives of the *ecole* of narration and discernment, gave more place to the recitation differences that have effect on the meaning related to the *ferṣu'l-ḥurūf* rather than the ones that didn't in his work *Zād al-masīr fī 'ilm al-tafsīr*. He also included in his work the *shāz qira'āt* that he reached by means of recounting or that are in accordance with the *Muṣḥaf* line and Arabic language rules, which have an effect on understanding, rather than systematic recitals such as *qira'āt-i seb'a*, *qira'āt-i ashera* or *qira'āt-i erbeate ashera*, and he almost summarized the *tafsīr* *acquis* of the previous period. While conveying the aspects of recitation, Ibn al-Javzī gave brief information about the subject and generally avoided details and tried to make his *tafsīr* a concise work. The way he works on recitations indicates that he is competent in the science of recitation as well as in the sciences of *tafsīr*, *ḥadīth* and *fiqh*.

Thanks to the multi-meaning and dialectical approach (the formation, which is the process of formation of the content of the Qur'an that continue simultaneously with the revelations during the revelation process and afterwards with the interpretations ever since the Qur'an began to descend; the constitution, in which the Qur'an changes and transforms its addressee by influence) supported by the recitations, the Qur'an, unlike other scriptures, will be able to survive as a fresh text that offers solutions to the problems of every era without turning into

a dull dogma and will continue to guide people at all times. In this respect, the recitations reveal how rich the Qur'an is in terms of word and meaning. Our explicator followed a method of tafsîr that strives to comprehend all interpretations of a certain part in the text instead of deeming a particular interpretation as the only valid interpretation. Thus, the Qur'an was not imprisoned in the period of revelation and its connection with the factual situations experienced by the Muslims that came later didn't cease to exist.

Keywords: Qira'ât, Tafsîr, Zâd al-Masîr, İbn al-Javzî, Relationship with the Qira'ât and Tafsîr.

İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr'inde Kıraât Olgusu

Öz Kur'ân-ı Kerîm'in okunması, hıfzı, tefsir ve yorumunda büyük kolaylık sağlayan kıraât ilmi Peygamber (s.a.v.) döneminde başlamış semâ ve arz yoluyla sistemli bir şekilde gelişerek günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer semâvi dinlerin mukaddes kitaplarında olmayan kıraatlere rağmen, Kur'ân-ı Kerîm'de herhangi bir tezat ve tenâküzün olmaması onun Allah kelâmı olmasının en büyük delillerinden birini teşkil etmektedir.

İslâmî ilimlerin en önemlilerinden birisi olarak kabul edilen kıraât ilmi içerisindeki sahih kıraatlerin, yedi harf ruhsatının neticesi olan usulle ilgili olanları Kur'ân okumada kolaylık sağlarken, ferşu'l-hurufla ilgili olanlar ise, yedi harfin dışında, kıraât ilminin esasını teşkil eden ayrı bir kategoride değerlendirilmelidir. Ferşu'l-hurufla ilgili kıraât farklılıkları Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı lafızların farklı okunuş biçimlerini vererek ilâhî muradın âyetle tefsiri yerine geçmektedir. Ayrıca şâz kıraatlerden âhâd kıraât, Kur'ân-ı Kerîm'in hadislerle tefsiri, asıl itibarıyla kıraât olmayan sahabe müdrecileri de Kur'ân-ı Kerîm'in sahabe kavliyle tefsiri olarak kabul edilmektedir. Asıl itibarıyla tefsir ve kıraâtle bir ilgisi olmaması sebebiyle, mevzû okumaların, kıraât olarak değerlendirilmesi asla mümkün değildir. Bir kelimenin, farklı okunuşlarını dahi kayıt altına alan kıraatler, Kur'ân-ı Kerîm'in ne kadar hassas bir koruma altında olduğunun da açık bir ispatıdır.

Her dönemde tefsir ilmiyle ilgilenen âlimler Kur'ân ilimleri arasında önemli bir konuma sahip olan kıraât ilmine önem vermiş ve eserlerinde kıraatleri ele almışlardır. İbnü'l-Cevzî'den (öl. 597/1200) önce yazılmış bazı kıraât kitapları hariç, müfessirler, manaya neredeyse hiç tesiri olmayan usulle ilgili kıraât farklılıklarına birinci, mana üzerinde etkili olan ferşu'l-hurufla ilgili kıraât farklılıklarına ise ikinci derecede yer vermişlerdir. Hem rivâyet hem de dirâyet tefsir ekolünün önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilen İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr isimli eserinde anlama etkisi çok az olan usulle ilgili kıraât farklılıklarından ziyade, bizzat anlama etkisi olan ferşu'l-hurufla ilgili kıraât farklılıklarına daha fazla yer vermiştir. O, kıraât-i seb'a, kıraât-i aşera veya kıraât-i erbeate aşera gibi sistematik kıraatlerden ziyade nakille ulaştığı veya Mushaf hattı ve Arapça dil kurallarına uygun, anlama etkisi olan şâz kıraatlere de eserinde yer vermiş ve kendinden önceki dönemin tefsir müktesebatını adeta özetlemiştir. İbnü'l-Cevzî, kıraât vecihlerini naklederken konuyla ilgili bilgileri özet bir şekilde verip genellikle detaydan kaçınmış tefsirini muhtasar bir eser yapmaya çalışmıştır. Kıraatleri işleyiş tarzı onun tefsir, hadis ve fıkıh ilminde olduğu gibi kıraât ilminde de yetkin olduğuna işaret etmektedir.

Kıraatlerin desteklediği çok anlamlılık ve diyalektik yaklaşım (Kur'ân-ı Kerîm'in inmeye başlamasından itibaren nüzul sürecinde vahiyyle, sonrasında ise yorum-

larla eşzamanlı olarak devam eden Kur'ân muhtevasının oluşum süreci olan teşekkül ve Kur'ân-ı Kerîm'in muhatabını etkileyerek değiştirmesi ve dönüştürmesi olan teşkil) sayesinde Kur'ân-ı Kerîm diğer kutsal metinlerden farklı olarak ortaya çıkan yeni problemleri çözmeye hususunda donuk bir dogmaya dönüşmeden her devrin meselelerine çözümler sunan taptaze bir metin olarak varlığını sürdürmüş ve tüm zamanlarda insanlara rehberlik etmeye devam etmiştir. Bu yönüyle kıraatler Kur'ân-ı Kerîm'in lafız ve mana bakımından ne kadar zengin bir kaynak olduğunu da ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Cevzî, belirli bir yorumu tek geçerli yorum saymak yerine metindeki bir yerin bütün yorumlarını kavramaya çaba gösteren bir tefsir yöntemi izlemiştir. Böylece Kur'ân-ı Kerîm, nüzul dönemine hapsedilmemiş ve daha sonra gelen Müslümanların, yaşadıkları olgusal durumlarla bağlantısı kesilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraât, Tefsir, Zâdü'l-mesîr, İbnü'l-Cevzî, Kıraât ve Tefsir Mü-nasebeti.

Giriş

Tarihi süreçte İslâm âlimlerinin kıraatlere muhtelif yönlerden yaklaşıtları müşahede edilmektedir. İbnü'l-Cevzî öncesi kıraatle ilgili eserlere baktığımızda Ebû Ali el-Farisi'nin (öl. 377/987) *el-Hucce li'l-kıraâtî's-seb'*, Mekki b. Ebi Tâlib'in (öl. 437/1045) *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âtî's-seb'* ve İbn Zencele Ebû Zur'a'nın (öl. 5/12. yüzyıl) *Hucetü'l-kırâ'ât* isimli eserleri gibi bazı kıraât kitapları hariç kurrânın manaya tesiri çok az ya da hiç olmayan ve sadece kelimelerde vaki olan kıraât farklarına birinci, mana üzerinde etkili olan kıraât farklarına ise ikinci derecede yer verdikleri görülmektedir. İslâmî ilimler arasında te'lif edilen en önemli tefsirlerden biri de İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* adlı eseridir. İbnü'l-Cevzî'nin, tefsirini te'lif ederken diğer İslâmî ilimler yanında kıraatlere de önemli ölçüde mü-racaat ettiği görülmektedir. Eserinde sıhhat kriteri olan senede ve Mushaf hattına uygunluğu dikkate alarak sahih ya da şâz ayrımı yapmadan kıraât farklarına yer verirken mevzû okumalara ise yer vermemektedir. Kıraât farklarının sonraki nesillere intikalinde son derece önemli olan sahabe, tâbiin, kıraât imam ve ravilerinin okuyuşlarını ve kendinden önceki döneme ait tefsir müktesebatını özet bir şekilde aktarmaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*'inde kıraât olgusu adlı bu çalışmamız, onun kıraatlere yaklaşımını konu edinmektedir. Bu çalışmamızda güncel bir problemin çözüleceği iddiasında değiliz. Çalışmanın amacı, *Zâdü'l-mesîr* tefsirinde yer alan ister sahih isterse şâz olsun kıraât farklılıklarını tahlili ve açıklayıcı bir metotla ve tümevarım yöntemiyle inceleyerek, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına hizmet eden tefsir ilmine katkı sağlamaktır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in seslendirilmesi olan kıraât sayısı kaç olursa olsun Kur'ân-ı Kerîm'in bir tek olduğunu ve kıraatlerin çok anlamlılıkla olan ilişkisini arz etmeye çalışacağız.

Çalışmamızda örnek olarak verdiğimiz kıraatlerden hangisinin sahih hangisinin şâz olduğunun tesbiti için, Ebû Muhammed Kâsım b. Fîrruh b. Halef eş-Şâtîbî er-Ruaynî'nin (öl. 590/1194) yedi kıraâtı topladığı *Hırzül-emânî ve vehcü't-tehânî fi'l-kırâ'âti's-seb'* isimli eseri ile Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî'nin (öl. 833/1429) on kıraâtı topladığı *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr* isimli eseri esas alınmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Müellifin kıraatlere yaklaşımını incelemeye geçmeden önce, kıraât nedir, kıraâtın tarihçesi, öznel ve nesnel çerçevesinde kıraatlerin çok anlamlılıkla olan ilişkisi ve Kur'ân'ı anlama çabalarından biri olarak kabul edilen diyalektik yaklaşımla kıraât arasındaki ilişkiye değinilecektir.

Kıraât قراءَة kelimesi, *karae* قرأ kökünden semaî mastardır. Sözlükte; okumak, tilavet etmek, toplamak ve bir araya getirmek demektir.¹ İstılahta ise; Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve bu kelimelerle ilgili okuyuş farklılıklarını râvilerine nispet ederek inceleyen bir ilim olarak tanımlanmaktadır.² Kıraât ilminin konusu, kıraât âlimlerinin Hz. Peygamber'den sahih senetle gelen rivâyetlere dayanarak Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerinde yaptıkları tahrik-teskin, hafz-isbat, fasl-vasl vb. eda keyfiyetleridir.³ Kıraât ilminin amacı ise, sahih ve mütevâtir kıraatleri zayıf ve mevzû olandan ayırarak muhafaza etmek ve kıraât imamlarından her birinin okuduğu kıraâtî edâ ile öğrenip müşafehe yoluyla rivâyet etmektir.⁴

Kıraât tarihine kısaca bakacak olursak; Hz. Peygamber, Cebrâil vasıtasıyla Arapça olarak⁵ kalbine ilkâ edilen vahiyleri⁶ ümmetine okumuş⁷ sonra onun hangi sûrenin neresine konulacağını belirterek,⁸ yazdırıp,⁹ okuta-

¹ Halil b. Ahmed Ebû Abdîrrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (Beyrût: Müessesetü'l-Âlemî, 1408/1998), 5/204-205.

² Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve murşidü't-tâlibîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1400/1980), 3; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevz Ahmed Zemreli (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1415/1995), 1/412.

³ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-İrşâdü'l-celiyye fi'l-kıraâtî's-seb'i min tariki's-Şâtîbiyye* (Kâhire: y.y., 1394/1974), 6.

⁴ Ahmed b. Muhammed el-Benna ed-Dimyâti, *İthâfü fuzalâi'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erbe'ate 'aşer*, thk. Enes Mahrâh (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2011), 67.

⁵ Yûsuf 12/2; en-Nahl 16/103; Tâhâ 20/113; eş-Şuarâ 26/195; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3; eş-Şurâ 42/7; ez-Zuhruf 43/3.

⁶ İbrâhîm 14/4.

⁷ el-Kıyâmet 75/16-19.

⁸ Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1429/2008), 1/234-235.

⁹ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/202-203.

rak kontrol etmiş¹⁰ ve her yıl ramazan ayında yapılan arzalarla¹¹ Kur'ân'ı hem sadırlarda hem de satırlarda koruma altına almıştır. Kur'ân'ın hıfz ve kitabet ile kayıt altına alınması Hz. Peygamber döneminde mevcut olan kıraatlerin tanzim edilmeye başladığı ilk faaliyet olması bakımından büyük önem arz etmektedir. Ancak bu durum, Kur'ân'ın hıfz ve kitabet yoluyla muhafaza edildiğini fakat dağınık halde bulunan Kur'ân âyetlerinin vahiy sürecinin devam etmesinden dolayı iki kapak arasında cem edilmediğini göstermektedir.¹²

Medine'ye hicret ettikten sonra Kur'ân'ın indirildiği Kureyş lehçesindeki bazı kelimeleri anlayamayan insanların âyetlerin mesajını anlayabilmeleri için müteradif kelimelerle (haramı helâl, helâli haram yapmadan) veya telaffuz edemedikleri lafızları kendi lehçelerinde olduğu gibi telaffuz edebilsinler diye Hz. Peygamber Cebrâil vasıtasıyla Allah Teâlâ'dan müsaade (geçici ruhsat) istemiştir.¹³ Hadis-i şerifteki Beni Ğıfar suyu kuyusunun Medine sınırları içerisinde olması,¹⁴ konuyla ilgili diğer bir sahih hadiste¹⁵ geçen Ahcârü'l-Mirâ'nın Medine sınırlarında olan Kubâ'da olması¹⁶ ve Hz. Ömer'le kıraât ihtilafı yaşayan Hişam'ın¹⁷ Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmasından¹⁸ yedi harf ruhsatının Medine döneminde verildiği anlaşılmaktadır. Kıraât farklarının ortaya çıkışı her ne kadar "Kur'ân yedi harf üzere indirildi. Kolayınıza geleni okuyun!"¹⁹ şeklindeki ruhsata dayandırılrsa da bu ruhsatın usulle ilgili kıraât farkları hakkında olduğunu ancak ferşü'l-hurufle ilgili kıraât farklarının ruhsatla ilgisinin olmadığını ifade edebiliriz.

Hız. Ebû Bekir döneminde ortaya çıkan siyâsî gelişmeler, özellikle Yemâme Savaşı'nda Kur'ân-ı Kerîm'i ezbere bilen birçok sahabe'nin şehit düşmesi Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet marifetiyle²⁰ Hz.

¹⁰ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İFAV Yayınları, 1993), 42.

¹¹ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/241.

¹² Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/202-204; Mehmet Emin Maşalı, *Kur'ân'ın Metin Yapısı Mushaf Tarihi ve İmlâsı* (Ankara: Avrasya Yayınları, 2004), 51; H. Mehmet Soysaldı, *Asırların İdrakine Kur'ân Tarihi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 156.

¹³ Müslim b. Haccâc Ebû'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), "Salâtü'l-Müsâfirin", 818, 1/560.

¹⁴ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/243.

¹⁵ Ahmet b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel* (Kahire: Müessesetü Kur-tuba, ts.), 5/400, (Hadis No. 23446).

¹⁶ Mubârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1382/1963), 1/343.

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), 5/27.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-Sahâbe* (Kahire: Dârü'ş-Şa'b, 1970), 5/398.

¹⁹ Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirin", 818, 1/560.

²⁰ İbn Ebi Davud, *Kitabü'l-mesâhif*, çev. Abdülkadir Karakuş (Ankara: Ankara Okulu Yayınları,

Peygamber'e inzal edilip hem hıfz hem de yazıyla kayıt altına alınan vahiylerin toplanıp Mushaf haline getirilmesine sebep olmuştur.²¹

Hız. Osman döneminde ise artan kıraât ihtilafları neticesinde Kureyş lehçesi esas alınarak²² Mushaf istinsah ettirilmiştir. İstinsah ettirilen bu Mushaflar Kur'ân muallimleriyle birlikte bazı İslâm merkezlerine gönderilmiş oradaki insanlar da Hız. Peygamber'den kıraât alan bu muallimlerden Kur'ân okumayı öğrenmişlerdir.²³ Hız. Osman'ın Mushaf istinsahının temel gayesi kıraatleri tamamen ortadan kaldırmak değil, lehçe ve ruhsatla alakalı olan müteradif kelimeleri Kureyş lehçesi ile sınırlamak, Hız. Ebû Bekir'in cem ettiği Mushaf'a alınmayan sahabe müdrelerini Mushaf'a dâhil etmeyerek onların Kur'ân olarak anlaşılmasının önüne geçmek, lehçe ve ruhsatla alakası olmayan Hız Peygamber'den sahih olarak nakledilen okumaları Mushaflara kaydederek koruma altına almaktır. İstinsah edilen Mushaflarda ferşu'l-hurufufla ilgili tüm sahih kıraatler metnin noktasız ve harekesiz yazısına uygun olarak tek form halinde yazılabilenler tek form, yazılamayanlar ise iki, üç vs. form halinde farklı Mushaflara yazılmıştır. Lehçelerle ilgili olan fonetik farkların Mushaflarda yazı ile gösterilme imkânı bulunmadığı için o dönemde noktalama işaretleri biliniyor olmasına rağmen kıraatlerin noktalı ve harekeli olarak yazımının Mushaf'ta daha çok karışıklığa sebep olacağı ve belki de çok anlamlılığı daraltacağı düşüncesiyle bilinçli olarak Mushaf hattı noktasız ve harekesiz yazılmış ve fonetik farklılıklar tilavet edilebilirlik açısından kıraât birikimi içerisinde okunmaya devam etmiştir.²⁴ Kur'ân-ı Kerîm'in sözlü biçiminin kullanımı yalnızca ritüel bağlamına mahsus değildir. Metnin aktarımı da semâ ve arz yöntemiyle günümüze kadar sözlü olarak yapılmış ve yazılı metin ağırlıklı olarak hafızanın yardımcı unsuru işlevini görmüştür.²⁵ Neticede Hız. Osman Mushaf'ın istinsahı ile yedi harfle ilgili müteradif okumaları Kureyşî asla indirgeyerek ruhsatı ilga etmiştir.²⁶

İslam'ın çok geniş bir coğrafyaya ulaşarak, Arapça'nın dışında farklı dilleri konuşan toplumların Müslüman olmasıyla, Mushaf'ın noktasız ve harekesiz olmasından dolayı hatalı okuma (lahn) sorunları ortaya çıkmış

2018), 18.

²¹ Zürkânî, *Menâhîlü'l-irfân*, 1/204-209; Soysaldı, *Asırların İdrakine Kur'ân Tarihi*, 163.

²² Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 2/3.

²³ Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâ'ti'l-aşr*, nşr. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Kahire: y.y., ts.), 1/8.

²⁴ Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraât İlminde İhticâc Olgusu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 360-372.

²⁵ Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm Farklı Bir İslâm Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 58.

²⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/31.

Arapça bilmeyen toplumların Kur'ân-ı Kerîm'i hatasız okuyabilmeleri için Abdullah b. Ömer, İbrahim en-Nehaî, Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Enes gibi önemli şahsiyetler karşı çıksa da Mushaf'a önce nokta şeklinde daha sonra bugünkü şekliyle hareke konmuştur. İlk defa Basra dil ekolünün kurucusu kabul edilen Ebû'l-Esved ed-Düeli'nin (öl. 69/688) ortaya koyduğu daha sonra talebelerinden Nasr b. Âsım (öl. 89/708), Yahya b. Ya'mer (öl. 90/708) ve Halil b. Ahmed'in (öl. 175/791) geliştirdiği bu sistem fonetikle alakalı olan bir takım okuma biçimlerinin de artık Mushaf ile kayıt altına alınması sürecinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Çünkü kendileri için özel işaretler geliştirilen şedde, sükûn, hemzenin (i/ê) teshili ve tahki gibi fonetikler, bir kısım farklı okumalarda kendini göstermektedir. Söz konusu kelimeler hangi kıraât ile okunuyorsa ona göre geliştirilen işaret konulmuştur. Dolayısıyla bu işaretler söz konusu kıraatlerin bir anlamda yazı ile tespit çalışması olmuştur. Böylece Kur'ân'ın farklı dillerde konuşan yeni Müslüman olmuş toplumlardaki insanların doğru okuyabilmesi için harekelenmesi ile de fonetiklerle ilgili yedi harf ruhsatı kapsamında olan okumalar tek harfe, Kureys lehçesine dönüştürülmüştür. Kıraât farklarından ferşle ilgili olup tek form üzerinde gösterilemeyen okuyuşlar farklı Mushaflarda muhafaza edilmeye devam etmiş onun haricindekiler ise tek harfe dönüşmüştür.²⁷

Netice olarak; bugün dünyanın neresine giderseniz gidiniz, orada okunmakta olan ve modern tekniğin imkânlarıyla basılmış bulunan Mushaflarla İslam'ın ilk asırlarından bize ulaşan Mushaflar²⁸ arasında -basit imla farkları ve sınırlı sayıdaki kâtip sehivleri²⁹ bir yana- tam bir birliktelik mevcuttur. Birbirlerinden çok uzak coğrafyalarda ve birbirini görmemiş ayrı ayrı kâtipler tarafından istinsah edilmiş bu nüshalar bize göstermektedir ki; Taşkent Mushaf'ı Kûfe Mushaf'ı ile, Topkapı, San'a ve MEFİ Mushafları Medine Mushaf'ı ile, TIEM ve Petersburg Mushafları Basra Mushaf'ı ile, Kâhire Mushaf'ı yine muhtemelen Kûfe Mushaf'ı ile, Londra, Paris ve Tübingen Mushafları Şam Mushaf'ı ile irtibatlıdır. Yani o Mushaflardan veya onlardan istinsah edilmiş nüshalardan yazılmışlardır. En küçük bir değişikliğe uğramadan korunarak dünyaya yayılmış, günümüze kadar ulaşmış ve Kur'ân-ı Kerîm'in metni aynen muhafaza edilmiştir.³⁰ Hiçbir kutsal kitabın orijinali korunmadığı halde Kur'ân-ı

²⁷ Dağ, *Tarihsel Perspektif*, 360-372.

²⁸ Tayyar Altıkulaç, *Daniel Alan Brubaker'e Reddiye* (İstanbul: IRCICA, 2020), 42.

²⁹ Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflarda Kur'an'ı yazan kâtiplerin sehvi asla söz konusu olamaz, ancak daha sonraki dönemlerde yazılan el yazması Mushaflarda nadiren de olsa yazım hataları olmuştur. Ülkemizde Diyanet İşleri Başkanlığı Mushafları inceleme kurulu, Mushafı yazım hatalarına karşı koruma görevini üstlenmiştir.

³⁰ Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhifi Kadime İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul:

Kerîm'in korunabilmiş olması üstelik sadece korunmakla da kalmayıp dünyanın dört bir yanına yayılmış olmasının ne kadar önemli ve anlamlı olduğu aşikârdır.

Kur'ân vahyinin Hz. Peygamber'in kalbinde korunması, ilâhî himâyenin teminatı altındayken, onun yazılı bir kitap haline getirilerek korunması hakkında doğrudan ilâhî bir himâye veya talimatın değil bizzat nebevî tedbirlerin ve onun izleyicileri olan sahabenin ve sahabe sonrası İslâm toplumlarındaki Müslümanların Kur'ân-ı Kerîm'in tahriften korunmasına yönelik sürdürdüğü kesintisiz etkinlikler ve tedbirlerin etkisi olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in metni gibi kurrâ hafızlar tarafından muhafaza edilen kıraatlerin de katkısıyla Kur'ân'ın çok anlamlılığı günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Kıraatleri yok sayıp tek bir okuma tarzına sabitlemek, vahyin, güvenli bir tasarruf olarak yüzyıllar boyunca ümmetin elinde kalmış bulunan bir bölümünü feda etmek demek olacaktır.

Günümüz batılı modern dil bilimi, metindeki bir yerin iki yorumundan en azından birisinin yanlış olması gerektiğini varsayarken Müslüman müfessirler Mushaf'ın çok anlamlı bir metin olduğunu kabul ederek her aşırıda yorum çalışmasından asla geri durmamışlardır. Kur'ân'ın çok anlamlılığı hususunda Hanbeli selefi düşüncenin önemli temsilcilerinden biri olan Müfessirimiz İbnü'l-Cevzî'nin selefi-vahhâbi olan çağdaş İbn Uzeymin (1929-2001) ile değil de kıraât alanının en yetkin âlimlerinden biri olarak kabul edilen İbnü'l-Cezeri ile aynı çizgide olması kanaatimizce büyük önem arz etmektedir.³¹ Ya hepten kabul ya da hepten reddetmeye meylederek tek anlamlılık fikrini savunan İbn Uzeymin'in gerçeklikle bağdaşmayan bu yaklaşımının hoşgörü kültürüne zarar verdiği göz önüne alındığında kıraatlerin marjinal akımları önleme bağlamında önem arz ettiğini ifade etmek isteriz.

Kur'ân'ın çok anlamlı olması ile diyalektik yaklaşım arasındaki ilişkiye de dikkat çekmek gerekir. İlk teşekkül ve teşkil sürecinin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan metinlerin daha sonraki dönemlerde yeni tarihsellik ve olgusalıklar çerçevesinde ilim adamlarının yorumlarında metinleşmesine ve bu yeni teşekkül sonucunda Müslümanları yeniden şekillendirmesine diyalektik yaklaşım diyoruz.³² Kıraatlerin desteklediği çok anlamlılık ve diyalektik yaklaşım sayesinde Kur'ân donuklaşmadan tüm zamanlarda insanlara rehberlik etmeye devam etmiş ve edecektir. Ancak yapılan bu

IRCICA, 2015), 354-355.

³¹ Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslâm*, 56-81.

³² Ömer Faruk Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri açısından Kur'ân* (Sivas: Asitan Yayıncılık, 2013), 317-318.

rehberlik Allah'ın ipi olan Kur'an-ı Kerim'e³³ ve Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlılıkla olacaktır.

2. İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-Mesîr Tefsiri

İbnü'l-Cevzî'nin kaynaklardaki tam ismi, Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Hammâdî b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Siddîk el-Kuraşî et-Teymî el-Bekrî el-Bağdâdî'dir. Künyesi Ebû'l-Ferec, lakabı Cemâlüddîn olup İbnü'l-Cevzî diye meşhur olmuştur. 510/1116 tarihinde Bağdat'ta doğan³⁴ İbnü'l-Cevzî, 597/1201 yılı Ramazan ayının on üçünde bir cuma gecesi akşamla yatsı arası Bağdat'ta vefat etmiş ve seher vaktinde yıkanıp büyük bir kalabalık tarafından Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yakınına defnedilmiştir.³⁵

İbnü'l-Cevzî 524 yıllık (132-656) Abbasî hilafetinin son dönemi ve hilafetin Selçuklulara geçtiği ilk dönemde yaşamıştır. Devrin siyasi ve mezhepsel çekişmelerinden uzak kalarak bütün hayatını ilim tahsiline, talebe yetiştirmeye ve eser yazmaya ayırmış hicri altıncı asırda yaşamış ve mümtaz şahsiyetlerden biri olmuştur.³⁶ Bağdat'ın dışına ilim tahsili için hiç çıkmamış olmasına rağmen Bağdat'ın Abbasiler döneminde bir ilim merkezi olması sebebiyle doğudan ve batıdan gelen pek çok âlimden kıraât, tefsir, hadis, el-vücûh ve'n-nezâir, fıkıh, tarih, siyer, vaaz-hitabet, irşat, ahlak, tıp, lügat, nahiv, şiir ve gök bilimleri gibi alanlarda dersler almıştır.³⁷ İtikatta Selefi Ehl-i sünnet fıkıhta ise sıkı bir Hanbelî'dir.³⁸

Müellife ait pek çok eser olmakla birlikte Kur'an ilimleri hakkındaki eserlerinden bazıları şunlardır; *el-Muğnî fi tefsiri'l-Kur'an*, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, *Teysîru'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, *Tezkiretü'l-erîb fi tefsiri'l-garîb*, *Garîbü'l-garîb*, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, *el-İşâra ile'l-kıraâti'l-muhtâra*, *Tezkiretü'l-müntebih fi 'uyûni'l-müştebih*, *Fünûnü'l-efnân fi 'ulûmi'l-kur'an*, *Verdü'l-eğsâni fi funûni'l-efnân* ve *Umdetü'r-râsih fi ma'rifetil-mensûh ven-nâsih*.³⁹

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* hakkında; kendinden önceki

³³ Al-i İmrân 3/103.

³⁴ Mansur b. Fudayl Kâfi, *Müvâzenetü beyne tefsiri'l-muharrari'l-veciz li İbn-i Atıyye ve zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr li İbni'l-Cevzî* (Amman: Dâru'l-Hamîd li'n-Neşri ve't-Tevezî, 1430/2009), 49.

³⁵ Cemalüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001), 1/8. (Bu bilgi esere muhakkik tarafından konulmuş olmalıdır.)

³⁶ Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 12/70-71.

³⁷ Kâfi, *Müvâzenetü beyne tefsiri'l-muharrari'l-veciz*, 49-50.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/9.

³⁹ Mehmet Kılıçarslan, *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 41-47.

döneme ait tefsir kitaplarına baktığını; fakat onların ya okuyucuyu ümitsizliğe düşürecek kadar geniş veya her isteyenin istifade edemeyeceği kadar dar olduğunu; fakat *Zâdü'l-mesîr*'i; sıhhati sağlam olmayan sözleri almayarak, geçmiş eserlerdeki bilgileri tekrardan kaçınarak, bilgilerin en sahih, en güzel, en sağlam olanlarını alarak en muhtasar ibarelerle yazdığını ifade etmiştir.⁴⁰ Müellifin tefsir metodu, Kur'ân'ın; Kur'ân, sünnet, sahabe ve tâbiin sözleri, kıraât farkları, sebab-i nüzül, Arap dili ve belâğatı, müctehid imamların görüşlerinden oluşmaktadır.

Uluslararası düzeyde pek çok araştırmacının ilgisini çeken *Zâdü'l-mesîr* tefsiri, kıraât farklarına dair pek çok bilgi sunmasının yanında selefin sözlerini ve ilk dönem müfessirlerin görüşlerini özlü bir şekilde içerisinde barındırıyor olması sebebiyle rivâyet, lisanla ilgili pek çok örneğe yer vermesi sebebiyle lügavî ve yaptığı akli izahlarla da dirâyet tefsiri olarak nitelendirilebilir.⁴¹ Ayrıca, bu eser yazılana kadar, Hanbelî mezhebi metoduyla yazılmış müstakil ahkam tefsiri olmaması sebebiyle Hanbelî mezhebi için yazılmış ilk müstakil ahkâm tefsiri olarak da kabul edebiliriz. O, eserinde Ehl-i sünnet mezheplerinin görüşlerine yer verip, bid'at ehlinin görüşleri tefsirine almamıştır. Ancak, Allah'ın esmâ ve sıfatları hakkındaki görüşleri, isrâiliyyâta dayalı rivâyetlerin sıhhatini araştırmadan nakletmesi,⁴² pek çok kişinin sözünü birleştirip tek bir sözmüş gibi ve lafızla değil mana olarak nakletmesi, bazen hadislerin ravilerini zikretmeden bazen de mana olarak nakletmesi dolayısıyla da eleştirilmiştir.⁴³

3. *Zâdü'l-Mesîr* Tefsirinde İbnü'l-Cevzî'nin Kıraatleri Kullanması

Müellif, eserinde, âyetlerin tefsiri mahiyetinde pek çok sahih ve şâz kıraâttan istifade ederken asıl itibarıyla kıraât olmayan mevzû okumaları eserine almamıştır. Bu bölümde onun eserine aldığı kıraât örneklerini inceleyerek izah etmeye çalışacağız.

3.1. *Zâdü'l-Mesîr* Tefsirinde Sahih Kıraatler

Sahih, sağlam ve sağlıklı olmak, her türlü ayıp ve şüpheden uzak olmaktır.⁴⁴ Sahih kıraât ise; rivâyet senedinin sonuna kadar ulaşan, yalan üzerine ittifak etmeleri mümkün olmayan ravilerden, kalabalık bir

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/6-7.

⁴¹ Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi'a 'aşera* (Suudi Arabistan: Riâsetü İdâratil-Buhûsü'l-İlmiyyeti ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1407/1986), 2/417.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/121-122; 1/288; 1/300; 1/315; 1/388; 1/424-425; 2/311-312.

⁴³ Kâfi, *Müvâzenetü beyne tefsiri'l-muharrari'l-veciz*, 143.

⁴⁴ Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. (Kâhire: y.y., ts.), 2/507.

cemaatin naklettiği kıraâtir.⁴⁵ Kıraatlerin büyük çoğunluğunu mütevâtir kıraatler teşkil etmektedir.

Sahih kıraatleri; usulle ilgili kıraât farkları ve ferşle ilgili kıraât farkları şeklinde ikiye ayırabiliriz. Usulle ilgili kıraât farkları; yedi harf ruhsatının neticesi olarak lehçeye dayanmaktadır. Hepsi bizzat Hz. Peygamber tarafından okunmamış olup genelde anlama etkisi olmayan okuyuşlardır. Bunları da isnadı sahih ve Mushaf hattına uygun olmak şartıyla; müteradifler, lehçeler, muarrebler, sülasi bab ve sülasi mastar farkları olmak üzere beş grup halinde tasnif edilebiliriz.

Usulle ilgili farkları birer örnekle şöylece izah edebiliriz. İbnü'l-Cevzî, bir harfin kendisine yakın bir mahrece ibdali ile meydana gelen usulle ilgili vecihlere örnek olmak üzere *وَطَلَعَ مَنْضُودًا/وَطَلَحَ مَنْضُودًا*⁴⁶ ve *وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ*⁴⁷ ayrıca mana değişmeksizin bir kelimenin başka bir kelime ile değişmesiyle meydana gelen vecihlere örnek olmak üzere *أَنْ كَانَتْ وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالصُّوفِ/وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ*⁴⁸ ve *أَنْ كَانَتْ الْأَرْقِيَّةُ وَاحِدَةً/الْأَرْقِيَّةُ وَاحِدَةً*⁴⁹ gibi müteradif kelimelerle ilgili farklılıkları kanaatimize göre Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan hiç birinin hattına uymamaları sebebiyle tefsirine almamıştır.

Usulle ilgili kıraât farklarından biri de imâle'dir. *İmâle* إمالة, kıraât ıstılahında *elifi yâ* harfine meylettirmek, *elifi*, *elif* ile *yâ* arası bir sesle okumaktır.⁵⁰ *el-hüddâ* الْهُدَى, *alâ* عَلَى, *tuğyânihim* طُغْيَانِهِمْ, *el-kâfirine* الْكَافِرِينَ kelimeleri vb. gibi. Kûfeli olan Hamze, Kisâî ve Halef en çok imale yapan kıraât imamlarındandır. Hicaz kurrâsının kıraâtinde ise imale pek yoktur.⁵¹ İmaleye bir örnek verecek olursak: *Rab-bimiz! Günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi sil ve bize iyilerin ölümünü nasip et.*” meâlindeki Âl-i İmrân 3/193. âyette geçen *el-ebâr* الْأَبْرَارِ kelimesini, İbn Kesîr ile Âsım fetha ile okurken, Nâfi, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamze ve Kisâî fetha ile kesre arası okumuşlardır.⁵²

Usulle ilgili kıraât farklarından bir diğeri de muarreblerdir. Örnek verecek olursak: *“Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâîl'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır.”* meâlindeki Bakara 2/98. âyette geçen

⁴⁵ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 1/197.

⁴⁶ el-Vâkıa 56/29.

⁴⁷ es-Sâffât 37/178.

⁴⁸ Yâsin 36/26.

⁴⁹ el-Kâria 101/5.

⁵⁰ Hamid b. Abdilfettah Pâlûvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân* (İstanbul: y.y., 1312/1894), 18.

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/29-30.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/361.

Cibrîle جَبْرَيْلَ kelimesinde, kiraâtî aşereye göre dört çeşit kiraât olmasına rağmen⁵³ İbnü'l-Cevzî, bunlara ilaveten dört şâz, üç tane de mevzû kiraât ilave olmak üzere on bir okuyuşu zikretmiştir. İbn Âmir ve Ebû Amr *cim* ve *ra* harfini kesre ile ve hemzesiz şekilde Hicazlıların lügati olarak *Cibrîle* جَبْرَيْلَ şeklinde, Hasan-ı Basrî, İbn Kesîr ve İbn Muhaysın *cim* harfini fetha *ra* harfini kesre ile, arkasından sakın *yâ* ve hemzesiz olarak *fa'lil* فَعْلِيلَ vezninde *Cebrîle* جَبْرَيْلَ şeklinde, A'meş, Hamze ve Kisâî *cim* ve *ra* harfini fetha, arkasından meksur hemze ile Temim, Kays ve Necidlilerin çoğunun lügati olan *Cebraîle* جَبْرَائِلَ şeklinde okumuşlardır ki bu okuyuş Zeccac'a göre lügatlerin en güzeldir. Âsım'dan rivâyetle Ebû Bekir *cim* ve *ra* harfini fetha, *ra* ve *lam* harfinin arasından kesreli ve medsiz hemze ile *Cebraîl* جَبْرَائِلَ şeklinde, Âsım ve Yahya b. Ya'mur'dan rivâyetle Ebân *cim* harfini fetha, hemzeyi kesre ve şeddeli *lam* ile *Cebraïlle* جَبْرَائِلَ şeklinde okumuştur. Diğer okunuşları ise, meksur hemze arkasından *yâ* ve *elif* harfiyle *Cebraîl* جَبْرَائِلَ, eliften sonra iki *yâ* harfi ile yazılan, birinci *yâ* harfi kesre ile gelen *Cebraîyl* جَبْرَائِيلَ, *cim* harfini fetha ve *lam* harfinin yerine *nun* harfiyle *Cebraîn* جَبْرَائِينَ, *cim* ve *nun* harfini kesreyle *Cibrîn* جَبْرِينَ şeklindedir ki bu Esed oğullarının şivesidir. İbnü'l-Cevzî, İbn Enbarî'nin *er-Reddü alâ men hâlefe Mushâfe Osmâne* isimli kitabında, *cim* harfini fetha, *elif* ve meksur hemze ile ve arkasından *yâsız* *Cebraîl* جَبْرَائِلَ ve *cim* harfini fetha, meksur hemze arkasından *yâ* ve *nun* harfiyle *Cebraîn* جَبْرَائِينَ şeklindeki kiraât olmayan mevzû okuyuşları da nakletmektedir.⁵⁴

Usulle ilgili kiraât farklarından bir diğeri de sülâsi bâblardır. Örnek verecek olursak: يَحْسِبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ “Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır.” meâlindeki Bakara 2/273. âyette geçen *yahsebühüm* يَحْسِبُهُمُ kelimesini İbn Kesir, Nâfi, Ebû Amr ve Kisâî Kur'ân'ın her yerinde *yahsibühüm* يَحْسِبُهُمُ ve *yahsibenne* يَحْسِبَنَّ şeklinde, İbn Âmir, Âsım, Hamze ve Ebû Ca'fer *sin* harfini fetha ile okumuşlardır. Ebû Ali el-Fârisî, *sin* harfini fetha ile okumak kıyasa daha uygundur, çünkü mazi *feile* فَعِلَ vezninde olursa muzari de *yef'alû* يَفْعَلُ şeklinde olur, demiştir.⁵⁵

Usulle ilgili kiraât farklarından bir diğeri de sülâsi mastarlardır. اَنَّ Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahtır.” meâlindeki İsrâ 17/31. âyette geçen *hit'en* حِطَّ lafzını Nâfi, Ebû Amr, Âsım, Hamze ve Kisâî buradaki gibi *hit'en* حِطَّ “maksatlı bilerek günah işlemek” şeklinde, İbn Âmir'in *ha* ve *ta* harfini mansup hemzeyi de medsiz olarak *hataen* حَطَّ “bil-

⁵³ Dimyâti, *İthâfu fuzalâi'l-beşer*, 144.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/91.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/245.

meden, yanlışlıkla, hatâen günah işlemek” şeklindeki okuyuşunu örnek olarak verebiliriz.⁵⁶

Kıraât ilminde kelimelerdeki değişim ferşu'l-huruf olarak ifade edilmektedir. Lügatte, “açma, yayma ve serme”⁵⁷ gibi anlamlara gelen ferş kelimesi literatürde, “okunuşunda ihtilaf vâki olan ve üzerine kıyas yapılamayan cüziyyâta”⁵⁸ denir. Kelimenin çoğulu furûş olarak gelmektedir.⁵⁹

Ferşu'l-huruf ile ilgili sahih kıraatler, Kur'ân'ın tefsiri değil bizzat kendisi olduğu için nakline ayrı bir önem verilmiştir. Ferşu'l-huruf ile ilgili kıraât farklarının yedi harfin temel dayanağı olan lehçeler ve ruhsat mantığıyla ilgisi yoktur. Bizzat Hz. Peygamber tarafından okunan ve anlama etkisi olan okuyuşlardır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği tüm yerlerde kıyas yapılarak aynı şekilde okunmamaktadır. Ayrıca lehçeler gibi formülasyona tabi tutulamamaktadır. Ferşle ilgili kıraât farklarının daha çok lehçe üstü bir yapı olması sebebiyle yedi harfin dışında kıraât ilminin esasını teşkil eden ayrı bir kategoride değerlendirilmesi gerekir. Bunlar da isnadı sahih ve Mushaf hattına uygun olmak şartıyla; sarf, nahiv, ziyadelik-noksanlık ve harften kaynaklanan kıraât farklarından oluşmaktadır. Sarf ile ilgili kıraât farkları; isim ve fiilden kaynaklanan kıraât farklarından, nahivle ilgili kıraât farkları da nahiv amil ve mamullerinden kaynaklanan kıraât farklarından oluşmaktadır.⁶⁰

Ferşu'l-huruf ile ilgili kıraât farklarından biri sarf ile ilgili olandır. Örnek verecek olursak: *“Kalplerinde münâfıklıktan kaynaklanan bir hastalık vardır. Allah da onların hastalıklarını artırmıştır. Söyledikleri yalana karşılık da onlara elem dolu bir azap vardır.”* meâlindeki Bakara 2/10. âyette geçen *يَكْذِبُونَ* kelimesini Âsım'dan rivâyetle Ebân dışında Kûfeliler *yâ* harfini fetha harekeyle, peltek *zel* harfini şeddesiz olarak *yekzibûn* *يَكْذِبُونَ* “yalan söylediklerinden dolayı” şeklinde, cumhur peltek *zel* harfini şedde ile *yükezzibûn* *يُكْذِبُونَ* “yalanlamaları sebebiyle” şeklinde okumuştur.⁶¹ Bu durumda anlam, “Muhammed'in Peygamberliğini ve Kur'ân'ı yalanlamaları (hem yalancı hem de inkârcı olmaları) sebebiyle onlara can yakıcı bir azap vardır.” şeklinde olur.

Ferşu'l-huruf ile ilgili kıraât farklarından bir diğeri de nahivle ilgili olandır. Örnek verecek olursak: *“Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı.”* meâlindeki Bakara 2/37. âyette geçen

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/22.

⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3382.

⁵⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 358.

⁵⁹ Yaşar Akaslan, “Kıraât-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.

⁶⁰ Dağ, *Tarihsel Perspektif*, 360-372.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/32.

âdemü آدَمُ kelimesindeki *mim* harfini İbn Kesîr nasb ile *fetelekkâ âdeme* فَتَلَكَّ آدَمَ kelimatın كَلِمَات kelimesindeki *te* harfini ötre ile fail olarak *kelimâtün* كَلِمَاتُ “Rabbinden birtakım kelimeler Âdem’i bürüdü, kuşattı.” şeklinde, diğer kiraât imamları ise âdem آدَمُ kelimesini fail olarak “Âdem rabbinden birtakım kelimeler aldı.” şeklinde okumuşlardır.⁶²

Ferşu'l-hurufıla ilgili kiraât farklarından bir diğeri de ziyadelik-noksanlık ve harften kaynaklanan kiraât farklarıdır. Bunların anlam üzerinde etkisi neredeyse hiç yoktur. Ziyadelik-noksanlık ve harften kaynaklanan vecihlere örnek olmak üzere وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ “İbrâhim de bu dini oğullarına vasiyet etti, Ya’kub da.” meâlindeki Bakara 2/132. âyette geçen ve vessâ وَوَصَّى kelimesini İbn Abbas ile Medinelilerin (Nâfi‘ ve Ebû Ca’fer) elif harfiyle ve sad harfini de şeddesiz olarak ve evsâ (وَأَوْصَى) “tavsiye etmek” şeklinde, diğerlerinin elif harfiyle ve sad harfini de şeddeli olarak ve vessâ وَوَصَّى “vasiyet etmek” şeklindeki okumuşunu verebiliriz.⁶³

3.2. Zâdü'l-Mesîr Tefsirinde Şâz Kiraatler

Şâz, lügatte, topluluktan ayrıldı, ayrı kaldı manasına gelen *şezze* شَذَّ fiilinden alınmış muhalif ve kaide dışı demektir.⁶⁴ Şâz kiraât ise, tevatür olmadığı gibi ümmet tarafından kabul görüp yaygınlaşamayan ancak kiraât olarak nakledilen⁶⁵ senedi sahih olmayan okuyuşlardır.⁶⁶

İbnü'l-Cevzî şâz kiraatleri (içinde muttasıl bir senet ve tarike sahip olan Hasan-ı Basrî, İbn Muhaysın, A‘meş ve Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî’ye ait olan dört kiraâti ve diğer bazı şâz kiraatleri) tefsirine almakta herhangi bir sakınca görmemiştir. Bu durum; İbnü'l-Cevzî'nin şâz kiraatleri, âyetlerin tefsirinde önemli gördüğü şeklinde değerlendirilebilir. Şâz kiraatlere örnek verecek olursak: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ “Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.” meâlindeki *Tevbe* 9/128. âyette geçen *enfüsüküm* أَنْفُسِكُمْ kelimesini cumhur *fe* harfini ötre ile *enfüsüküm* أَنْفُسِكُمْ şeklinde, İbn Abbas, Ebû'l-Âliye, Dahhak, İbn Muhaysın ve Ebû Amr’dan rivâyetle Mahbub *fe* harfini fethalı olarak *enfesüküm* أَنْفَسِكُمْ “sizden en mükemmel olan” şeklinde okumuşlardır.⁶⁷

⁶² İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/57.

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/115. *Evsâ*'nın hem azlık hemde çokluk için, *vessâ*'nın ise sadece çokluk için kullanıldığı bilgisinden hareketle bu iki kiraâttten tavsiye ve vasiyetin sık sık yapıldığı anlaşılır ki bu da insana verilecek öğütlerin tekrar edilmesi gereğini ortaya koymaktadır.

⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/494.

⁶⁵ İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve murşidü't-tâlibin*, 99.

⁶⁶ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/168-169.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2/302-313.

3.3. *Zâdü'l-Mesîr* Tefsirinde Âhâd Kıraatler

Âhâd kıraât, senedi sahih olmakla birlikte Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflara veya Arap dili gramerine uygun olmayan, mütevâtir ve meşhur kıraât gibi yaygınlaşamayan kıraâttir.⁶⁸ Bu tür kıraât Kur'ân olarak okunmaz ve bunlara inanılması gerekmez.⁶⁹ Ancak Kur'ân'ın tefsirinde âhâd kıraâttten istifade edilebilir. Âhâd kıraâte örnek verecek olursak: *“Ey iman edenler! Cuma gününü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın.”* meâlindeki Cuma 62/9. âyeti İbn Mes'ûd *femdu* فامضوا *“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı anmaya ilerleyin ve alışverişi bırakın.”* şeklinde okumuştur. Eğer *fes'av* فاسعوا şeklinde okursam ridam düşünceye kadar koşmam gerekir demiştir.⁷⁰ Bu âyetin isnadında İbn Mes'ûd yalnız kaldığı ve Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği Mushaflardan hiç birinin hattına uymadığı için bu kıraât âhâd (şâz) olarak kabul edilmiştir.

3.4. *Zâdü'l-Mesîr* Tefsirinde Sahabe Müdrecleri

Müdrece sözlükte; bir şeyi diğer bir şeye sarmak, dürmek ve girdirmek gibi mânalara gelmektedir.⁷¹ İstilahta ise; izah ve açıklama maksadıyla âyetlerin arasına ya da kenarlarına yapılan ilavelere müdrece denilmektedir.⁷² Hz. Peygamber'den Kur'ân öğrenen bazı sahabeler anlam yönünden zihinlerinde oluşan soruları izah için şahsî nüshalarına tefsir mahiyetinde notlar koymuşlardır.⁷³ Hz. Osman bu ilâveleri, haklarında hüccet olmadığı gerekçesiyle Mushaflara aldirmayarak yasaklamış ve yaktırmıştır.⁷⁴ Ancak daha sonra gelen ve nüshaları ellerine geçiren bazı kişiler açıklama mahiyetinde olan bu ilâveleri hatâen Kur'ân'dan zannetmişlerdir.⁷⁵ Bu durum, daha sonraki zamanlarda Müslümanlar arasında sahabe müdreclerinin kıraât ihtilafı olarak anlaşılmasına neden olmuştur. Halbuki sahabe müdrecleri kıraât ihtilafı değildir. Sadece tefsirden ibarettir. Kur'ân olarak okunması caiz olmayan ancak Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde kendilerinden istifade edilebileceğimiz sahabe müdreclerine örnek verecek olursak: *“Buna imkânı olmayan* فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ

⁶⁸ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/168-169.

⁶⁹ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/77.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/283.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/296.

⁷² Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/243.

⁷³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/32.

⁷⁴ Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisi Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz ilâ 'ulûm-i tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'aziz*, nşr. Tayyar Altıkulaç (Ankara: TDV Yayınları, 1986), 143.

⁷⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/424.

ise üç gün oruç tutmalıdır.” meâlindeki Mâide 5/49. âyeti Ubey b. Kâ'b ile İbn Mes'ûd mütetâbiâtın مُتَتَابِعَاتِ ilavesiyle *fe men lem yecid fe sıyâmu selâseti eyyâmin mütetâbiâtın* مُتَتَابِعَاتِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ “Buna imkânı olmayan ise üç gün peş peşe oruç tutmalıdır.” şeklinde okumuşlardır.⁷⁶

3.5. Zâdü'l-Mesîr Tefsirinde Mevzû Okuyuşlar

Mevzû kelimesi sözlükte, yükselme ve yukarı kaldırmanın zıttı olarak uydurmak, düzmek manalarına gelmektedir.⁷⁷ Mevzû kiraât ise, sika (güvenilir) olmayan kimselerin yaptığı ve asılsız olarak bir kimseye nispet edilen kiraâttir.⁷⁸ Bunların isnadı zayıftır. Kabul edilmeyip reddedilen bu kiraât, Arapça gramere ve resmi hatta uysa dahi nakli sahih olmayan kiraâttir. En çok reddedilen ve şiddetle yasaklanan okuyuştur. Hatta buna kiraât denmesinin yanlış olduğu ve bunu yapan kimsenin büyük günah işlediği söylenmiştir. Mevzû okumalara, Huzâî'nin *İhtiyârâtü min Kiraâti Ebî Hanîfe* isimli risalesinde⁷⁹ Ebû Hanîfe'ye nispet ettiği اِنَّمَا يَحْتَسِي اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ “Kulları içinden ancak bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar.” meâlindeki Fâtır 35/28. âyetteki *lafzatullâh* lafzını ref ile ve *el-'ulemâu* العلماء lafzını da nasb ile اِنَّمَا يَحْتَسِي اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ “Allah, kulları içinden ancak bilenler karşısında heyecan duyar.” şeklinde okumasını örnek olarak verebiliriz. İbnü'l-Cevzî mevzû olan bu okuyuşu bizim esas aldığımız dört ciltlik baskıda tefsirine almamıştır.⁸⁰ Ancak dokuz ciltlik baskıda⁸¹ eserin tahkikini yapan Zühre eş-Şâviş, dipnotlarda İbnü'l-Cezî'ye atıfla, Ebû Alâ el-Vâsıtî'nin; “Muhakkak ki Huzâî birtakım kiraatleri Ebû Hanîfe'ye nispet etmektedir. Ancak bu kitap mevzûdur yani uydurmaktır.” dediğini nakletmiştir.⁸²

Netice olarak; ferşle ilgili kiraât farkları ile usülle ilgili olan kiraât farklarının birbirinden ayrılması ve kiraatlerle ilgisi olmayan rivâyetlerin (müdreç/mevzû) kiraatlerin dışında tutulması gerekmektedir. Yedi harfle ilgili olmayan ferşle ilgili kiraât farkları, ruhsatla ilgisi olmaması sebebiyle, herkesin uyması gereken bir mecburiyeti gerektirirken, yedi harfle ilgili ve ruhsata dayalı yedi harfle ilgili olan usulle ilgili kiraât farkları ise herkesin mutlaka uyması gereken bir mecburiyeti

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/581.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 8/396-397.

⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/241.

⁷⁹ Necattin Hanay, “Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve İhtiyârâtü min Kiraâti Ebî Hanîfe Risalesi”, *Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi Mütefekkir* 3/5 (Haziran 2016), 101-127.

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/510.

⁸¹ Cemaluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Zühre eş-Şâviş (Beirut: Mektebetü'l-İslâmî, 1407/1987), 1/13.

⁸² İbnü'l-Cezî, *en-Neşr*, 1/16.

gerektirmemektedir.⁸³ Ancak sahabe müdrecleri ve âhâd kıraâttten tefsir amaçlı istifade etmekten asla imtina etmememiz gerektiği de apaçık bir hakikattir.

4. Zâdü'l-Mesîr Tefsirinde İbnü'l-Cevzî'nin Kıraatleri Delillendirmesi

Zâdü'l-Mesîr tefsirinde kıraatlere yer veren İbnü'l-Cevzî, tercih ettiği kıraatlerin sıhhatini Kur'ân, Hadis, Mushaf imlası ve Arap şiirinden deliller getirerek temellendirmiştir. Onun bu husustaki yöntemini şu şekilde ele almamız mümkündür:

4.1. Kıraatlere Âyetleri Delil Göstermesi

İbnü'l-Cevzî gerek kıraât ve gerekse nahiv âlimlerinden nakille kelimelerin okunuş biçimlerini izah etmeye çalışmıştır. Böylece çeşitli okunuş vecihlerine bazen ayetin siyak ve sibakından bazen de diğer âyetlerdeki kullanımlarından delil getirerek kıraatleri bizzat Kur'ân-ı Kerîm ile temellendirmiştir. Mesela; *وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفِخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الْكَلْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَلْبِسُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ. فَبِئْسَ بُيُوتُكُمْ. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* "Onu İsrâilîoğulları'na elçi kılacak ve o şöyle diyecek: "Kuşkuya yer yok, işte size rabbinizden bir mûcize ile geldim; size çamurdan kuş biçiminde bir şey yapar ona üflerim, Allah'ın izni ile derhal kuş oluverir; yine Allah'ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim; ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanan kimseler iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır."⁸⁴ meâlindeki âyette geçen *فَيَكُونُ طَيْرًا* kısmını cumhur aynı şekilde okurken, Nâfi' *طَائِرًا* "O, üfürdüğüm veya heykelini yaptığım şey kuş olur." şeklinde okumuştur. İbnü'l-Cevzî burada *طَيْرًا* şeklindeki cumhurun kıraâtinin delilini yine aynı âyette geçen Cenab-ı Allah'ın *ke hey'eti't-tayri* *كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ* kavli olduğunu, *ke hey'eti't-tâiri* *كَهَيْئَةِ الطَّائِرِ* şeklinde buyrulmadığını Ebû Ali el-Fârisî'den nakille delil olarak getirmiştir.⁸⁵

4.2. Kıraatlere Mushaf İmlâsını Delil Göstermesi

İbnü'l-Cevzî, kıraatlerin sıhhati noktasında Mushaf'ın imlasına çok önem vermiştir. Mushaf imlası onun için bir tespit ölçütü olduğu kadar kıraatler arasında bir tercih kriteridir. Onun kıraatlere Mushaf imlâsını

⁸³ Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, 142.

⁸⁴ Âl-i İmrân 3/49.

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/284.

delil göstermesine örnek olarak şu âyeti gösterebiliriz: *وَأَذِّعْنَا مِثْلَ لَيْلَةِ مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً* “Mûsâ’ya kırk gece için söz vermiştik. Sonra siz, haksızlık ederek buzağayı (tanrı) edindiniz.”⁸⁶ meâlindeki âyette yer alan *vâ’adnâ* ve *وَعَدْنَا* lafzını, Ebû Amr ile Ebû Ca’fer med harfi elifsiz şekilde *ve’adnâ* şeklinde, *Allah’ın va’dinin tek olması* şeklinde, Âsım’dan rivâyetle Ebân’da ona katılarak sadece Bakara’da *ve’adnâ* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraât âlimleri ise med harfi olan elif ile *vâ’adnâ* yani Allah Teâla Musa’yı kabul edince bu, Cenâb-ı Hak’la Musa’nın vaatleşmesi gibi oldu şeklinde okumuşlardır. İbnü'l-Cevzî âyetin anlamına etkisi olan bu kıraati *lâ tüvâ'idû hünne sirran* *سِرًّا لَا تُوَاعِدُوهُمْ سِرًّا* “Onlarla gizlice vaadleşmeyin.”⁸⁷ meâlindeki âyetle destekleyerek hem âyeti Mushaf imlasına delil göstermiş hem de tercihinin *vâadnâ* şeklinde olduğunu hissettirmiştir.⁸⁸

4.3. Kıraatlere Hadisleri Delil Göstermesi

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr'*de kıraatlerin sıhhatini ispat etmek için pek çok hadis zikretmiştir. Mesela; *بَلَىٰ، إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ* “Evet, eğer siz sabır gösterip disiplinli davranırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile rabbiniz size nişanlı beş bin meleklerle yardım edecektir.”⁸⁹ meâlindeki âyette geçen *müsevvimîn* kelimesindeki *vav* harfini İbn Kesir, Ebû Amr ve Âsım kesre ile *müsevvimîn* şeklinde, diğerleri fetha ile *müsevvemîn* “melekler kendilerine bizzat nişan vurdular.” şeklinde, diğerleri fetha ile *müsevvemîn* “onlara Allah nişan vurdu.” şeklinde okumuşlardır. İbnü'l-Cevzî, kesre ile *müsevvimîn* “melekler kendilerine bizzat nişan vurdular.” şeklindeki kıraatin doğruluğunu ispat etmek için, Bedir günü Hz. Peygamber’den *sûmû fe innel-melâikete kad sûmet* *سُومُوا فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ قَدْ سُوِمَتْ* “Atlarınıza nişan vurun, melekler de vurdular.” rivâyetini nakletmiştir. Böylece nişan vurma fiilini bizzat meleklerin yaptığına ve kıraatin kesre ile olduğuna delil getirmiştir.⁹⁰

4.4. Kıraatlere Arap Şiirini Delil Göstermesi

Müfessirimiz kıraatleri te’yid ve te’kid etmek maksadıyla daha çok âyet, hadis ve Mushaf hattından deliller getirirken bazen de Arap edebiyat ve şiirinden deliller getirmektedir. Bu şahitler kıraatlerin güvenilirliğini artırmak için getirilmişlerdir. İbnü'l-Cevzî’nin konuyla ilgili verdiği örneklerden biri şöyledir. *تَوْلِجُ اللَّيْلِ فِي النَّهَارِ وَتَوْلِجُ النَّهَارِ فِي اللَّيْلِ وَتَخْرُجُ الْحَيِّ*

⁸⁶ el-Bakara 2/51.

⁸⁷ el-Bakara 2/235.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/64.

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/125.

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/321.

“Geceyi gündüze katarsın, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın. Ve dilediğine sayısız rızık verirsin.”⁹¹ meâlindeki âyeti İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir ve Âsım’dan rivâyetle Ebû Bekir *وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ* şeklinde, *لَبَلَدٍ مَيِّتٍ*,⁹² *أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا*,⁹³ *وَإِنْ يَكُنْ مَيِّتًا*,⁹⁴ ve *الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ*⁹⁵ *وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ* şeklinde, Nâfi, Hamze ve Kisâî *وَتُخْرَجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ* şeklinde, Hamze ile Kisâî bunların dışındakileri şeddésiz, Nâfi, *أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا*,⁹⁶ *الْأَرْضُ الْمَيِّتَةُ*,⁹⁷ *أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا* şeklinde, Kur’ân’daki diğer yerlerinde geçenleri gerçek ölü olmadıkça şeddetsiz okumuştur. Ebû Ali el-Fârisî, asıl olan şeddetsiz olmasıdır, şeddetsiz olanda bile şedde hafzedilmiştir, ölsün ölmesin bu bapta kullanım aynıdır, demiş ve şu beyti kanıt getirmiştir. ... *وَمَنْهَلٌ فِيهِ الْعُرَابُ مَيِّتٌ* ... *سَقَيْتُ مِنْهُ الْقَوْمَ وَاسْتَفَيْتُ* “Nice kaynak vardır ki onda ölü kargalar vardır. Ben ondan topluluğu suvardım ve ondan su taşıdım.” Burada meyt gerçek ölüdür. Bir başkası da şöyle demiştir. *لَيْسَ مِنْ مَاتَ، فَاسْتَرَا حَ بَمَيِّتٍ ... إِنَّمَا الْمَيِّتُ مَيِّتٌ* “Ölüp de rahat eden ölü (meyt) değildir, Asıl ölü dirilerin ölüsüdür.” Gerçek ölüyü şeddetsiz, ölmeyeni ise şeddetsiz okumuştur. *إِنَّكَ مَيِّتٌ*⁹⁸ *وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ*⁹⁹ kavli de böyledir.⁹⁸

Kıraatlerin sıhhatini tespit için en önemli kriter isnattır. Sahabe döneminde isnat, kıraâtın sıhhati için tek başına tespit ölçütü tabii döneminde isnadı olup da Mushaf’a uymayan kıraât sahih kabul edilmektedir. Çünkü Mushaf’ın istinsahında isnad kriterine uygun olan yedi harf ruhsatına bağlı okumalardan müteradifler ile sahabe müdreleri Hz. Osman tarafından mushaflara alınmayarak, müteradif kelimeler Kureyşi asla göre yazılmış, sahabe müdreleri ise bütünüyle kaldırılmıştır. Mushaf, isnadı bulunan bazı kıraatleri sahih kapsamından çıkarması açısından isnadı sınırlandıran bir fonksiyona sahip olmuştur. Kıraatlerin sıhhati için Mekki b. Ebi Tâlib tarafından ortaya konulan dil şartı ise Basra dil ekolüne mensup dilciler tarafından çokça dikkate alınmış olsa da bunun kıraatler için tespit kriterinden ziyade tercih ölçütü olması gerektiğini ifade etmek isteriz. Tercih kriteri olması gereken dilin, tesbit kriteri olarak kabul edilmesi sonucunda içlerinde sahih kıraatlerinde bulunduğu bazı kıraatler acımasızca eleştirilmiştir.

⁹¹ Âl-i İmrân 3/27.

⁹² el-A'râf 7/57.

⁹³ el-En'âm 6/122.

⁹⁴ el-En'âm 6/139.

⁹⁵ Yâsîn 36/33.

⁹⁶ el-Hucurât 49/12.

⁹⁷ ez-Zümer 39/30.

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 1/271.

Sonuç

Bu çalışmada, İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr* isimli eseri kıraât tefsir ilişkisi açısından incelenmiştir. İbnü'l-Cevzî 510/1116 tarihinde Bağdat'ta doğup 597/1201 tarihinde vefat etmiştir. Devrin siyasi ve mezhepsel çekişmelerinden uzak kalmıştır. İtikatta Selefi Ehl-i sünnet olan İbnü'l-Cevzî fıkıhta Hanbelîdir.

Sahih kıraatlerden, yedi harf ruhsatının neticesi olan usulle ilgili kıraât farkları, Kur'ân okumada kolaylık sağlarken hepsi bizzat Hz. Peygamber tarafından okunmamış ve genelde anlama etkisi olmayan okuyuşlardır. Sahih kıraatlerden ferşle ilgili olanlar ise, yedi harfin temel dayanağı lehçeler ve kolaylık prensibini gerektirecek ruhsat mantığıyla bir ilgisi yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği tüm yerlerde aynı şekilde okunmamaktadır. Lehçeler gibi formülasyona tabi tutulamamaktadır. Bizzat Hz. Peygamber tarafından okunan ve anlama etkisi olan okuyuşlardır. Bunların, daha çok lehçe üstü bir yapı ile sarf ve nahivle ilgili durumlar olması sebebiyle yedi harfin dışında kıraât ilminin esasını teşkil eden ayrı bir kategori de değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca şâz kıraatlerden âhâd kıraât, Kur'ân'ın hadisle tefsiri, asli itibariyle kıraât olmayan sahabe müdrecleri de Kur'ân'ın sahabe kavliyle tefsiri olarak kabul edilmektedir. Mevzû okumaların ise, asli itibariyle tefsir ve kıraât ile ilgisinin olmaması sebebiyle kıraât olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bir kelimenin, sahîh, şâz, müdrec ve mevzû olsun, okunuşunu kayıt altına alan kıraatler, Kur'ân'ın ne kadar hassas bir koruma altında olduğunun da açık bir ispatıdır.

İbnü'l-Cevzî, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken sûreleri mevcut Mushaf tertibine göre ele almış, öncelikli olarak sûrenin faziletini, mekki veya medeni olduğunu, nüzul sebebini belirterek âyetleri âyet, hadis, kıraât farkları ve lügat ehlinin görüşleriyle açıklamıştır. İbnü'l-Cevzî'nin kıraatlere yönelik atıflarına bakıldığında sadece kıraât-i aşere ile sınırlı kalmayıp kıraât-i aşerenin dışında kalan şâz kıraatlere de çokça yer verdiği görülmektedir. Genellikle tercih belirtmeden sahîh olsun şâz olsun anlama etki eden kıraatleri tefsirinde zikretmekle beraber zaman zaman cumhurun okuduğu sahîh kıraatleri *daha iyidir, daha doğrudur ya da bazı güvenilir kimseler böyle okumuştur* diyerek tercih etmiştir. Kıraatlerin temellendirmesini; âyet, hadis, Arap şiiiri, sarf ve nahiv kurallarından deliller getirerek, kıraât âlimlerinin çoğunluğunun görüşünü dikkate alarak ve Mushaf hattına uygun olmasıyla yapmıştır. Bu durum İbnü'l-Cevzî'nin şahsi yorumundan daha çok selef âlimlerine olan bağlılığını göstermektedir. Kıraât farklarını naklederken konuyla ilgili bilgileri özet bir şekilde verip genellikle detaydan kaçınmış ve tefsirini muhtasar bir eser yapmaya çalışmıştır. Kıraatleri işleyiş tarzı ve değerlendirmesi onun tefsir, ha-

dis ve fıkıh ilminde olduğu gibi kıraât ilminde de yetkin olduğuna ve bu alandaki vukufiyetine işaret etmektedir. *Zâdü'l-mesîr*'de kıraatler, kıraât imâmıların içtihadlarına değil bizzat Hz. Peygamber'e ulaşan bir nakile dayanmakta ve kıraât farklarından hiçbiri diğeriyle çelişmemektedir. *Zâdü'l-mesîr*, Kur'ân'ın okunmasında büyük kolaylık sağlamış olan kıraatlerin, şifahi olmasına rağmen hem kitabi hem de şifahi olarak günümüze kadar muhafaza edilmesine katkı sağlamıştır.

Kıraatler, diğer kutsal metinlerden farklı olarak, Kur'ân'ın donuk bir dogmaya dönüşmemesine ve her devrin meselelerine çözüm bulunabilen taptaze evrensel bir metin olarak varlığını sürdürebilmesine ciddi katkılarda bulunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in yazı ile metni korunduğu gibi, kurrâ hafızlar tarafından muhafaza edilen kıraatler sayesinde de Kur'ân'ın çok anlamlılığı günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Kıraatleri yok sayıp tek bir okuma tarzına sabitlemek, ümmet için zenginlik ve hatta genişlik olabilecek pek çok şeyi feda etmek demektir. Ayrıca, Müslümanların Kur'ân'ın tercüme edilmesi karşısındaki geleneksel şüphesi, dogmatik bir anlayışla değil, her tercümenin mecburen beraberinde getireceği çok anlamlılık kaybından duyulan endişeyle açıklanmalıdır. Bu nedenle tercüme özgün metinle eşdeğer olmayan sadece birer meal sayılırlar.

Günümüz batılı modern dil bilimi, metindeki bir yerin iki yorumundan en azından birisinin yanlış olması gerektiğini var sayarken Müslüman müfessirler Mushaf'ın çok anlamlı bir metin olduğunu kabul ederek her asırda yorum çalışmasından asla geri durmamışlardır. Kıraatlerin desteklediği çok anlamlılık ve diyalektik yaklaşım sayesinde Kur'ân-ı Kerîm donuklaşmadan tüm zamanlarda insanlara rehberlik etmeye devam etmiş ve edecektir. Bu açıdan bakıldığında Mushaf'ın lafzı ibadetin, mânâsı da mektebin konusu olmuştur. Yeni meselelerin çözüme kavuşturulabilmesi için çok anlamlılığın çok anlamlılık için de kıraatlerin önemi aşikârdır. Tefsirinde kıraatlere pek çok defa yer veren müfessirimiz, belirli bir yorumu tek geçerli yorum saymak yerine metindeki bir yerin bütün yorumlarını kavramaya çaba gösteren bir tefsir yöntemi izlemiştir. Böylece Kur'ân, nüzul dönemine hapsedilmemiş ve daha sonra gelen Müslümanların, yaşadıkları olgusal durumlarla bağlantısı kesilmemiştir.

Kaynakça

Ahmet b. Hanbel Ebu Abdullah eş-Şeybânî. *Müsned-ü Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.

Akaslan, Yaşar. "Kıraât-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.

Altıkulaç Tayyar, *Daniel Alan Brubaker'e Reddiye*. İstanbul: IRCICA, 2020.

- Altıkulaç Tayyar. *Günümüze ulaşan Mesâhifi Kadime İlk Mushaflar Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IRCICA, 2015.
- Bauer, Thomas. *Müphemlik Kültürü ve İslâm Farklı Bir İslâm Tarihi Okuması*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'ü's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühreyy b. Nasr. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Dağ, Mehmet. *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kırâât İlminde İhticâc Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dimyâti, Ahmed b. Muhammed el-Benna. *İthâfu fuzalâi'l-beşer fi'l-kırâ'âti'l-erbe'ate 'aşer*. thk. Enes Mahrâh. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Ebû Şâme, Şihabuddin Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisi. *el-Mürşidü'l-veciz ilâ 'ulûm-i tete'allaku bi'l-Kitâbi'l-'aziz*. nşr. Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDV Yayınları, 1406/1986.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. Beyrût: Müessesetü'l-'Âlemi, 1408/1998.
- Hanay, Necattin. "Ebû'l-Fazl el-Huzâî ve İhtiyârâtü min Kırâati Ebî Hanîfe Risalesi". *Aksaray Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi Mütefekkir* 3/5 (Haziran 2016), 101-127.
- İbn Kesîr, Hafız Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsîn et-Turkî. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422/2001.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Zühreyy eş-Şâviş. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1407/1987.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. Kahire: y.y., ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidi't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1400/1980.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fi marife-ti's-Sahâbe*, Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1389/1970.
- İbnü'l-Esîr, Mubârek b. Muhammed. *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütubi'l-'Arabiyye 1382/1963.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâlüddin Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali Kebir vd. Kâhire: y.y., ts.
- Kâfi, Mansur b. Fudayl. *Müvâzenetü beyne tefsiri'l-muharrari'l-veciz li İbn-i Atiyye ve*

- zâdi'l-mesir fi 'ilmi't-tefsir li İbni'l-Cevzî*. Amman: Dâru'l-Hamîd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1430/2009.
- Kılıçarslan, Mehmet. *Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Muhaysın, Muhammed Sâlim. *el-İrşâdü'l-celiyye fi'l-kraâti's-seb'i min tariki'ş-Şâtbiyye*. Kâhire: y.y., 1394/1974.
- Müslim b. Haccâc Ebü'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu Müslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Pâlûvî, Hamid b. Abdilfettah. *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: y.y., 1312/1894.
- Rûmî, Fehd b. Abdirrahmân b. Süleymân. *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karni'r-râbi'a 'aşera*. Suudi Arabistan: Rîâsetü İdâratî'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'l-İftâi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1407/1986.
- Soysaldı, H. Mehmet. *Asırların İdrakine Kur'ân Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1433/2012.
- Şelebi, Abdulfettâh İsmail. *el-İhticâc li'l-Kraât*. b.y.: Mecelletü'l-Bahsi'l-İmi ve't-Turâsi'l-İslâmî, 1401/1981.
- Yavuz, Ömer Faruk. *Metni, Dili ve Tefsiri açısından Kur'ân*. Sivas: Asitan Yayınları, 2013.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevvez Ahmed Zemreli. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.